

Michael Miller

A nikolsburgi zsidó temető: az „ir vaem bejisrael” végső temetése

„Én Izráel békeszerető hívei közül való vagyok, te pedig el akarsz pusztítani egy várost és anyát Izráelben? Miért akard elnyelni az Úrnak örökségét?”

(Sámuel II. könyve 20. fejezet 19. vers)

Az „egy város és anya Izráelben” (*ir vaem bejisrael*) kifejezés az eredeti bibliai versben a rombolás kontextusában jelenik meg. Valószínűleg emiatt utal a kifejezés elpusztított zsidó közösségekre, főként a holokauszt után. Például a łódzi, minski, krakkói és szaloniki emlékkönyvben mindegyik elpusztított zsidó közösségre a „város és anya Izráelben” kifejezéssel emlékeznek. A 1946 és 1950 között Jeruzsálemben kiadott négykötetes *Arim veimmahot bejisrael* (Városok és anyák Izráelben) című munkát olyan egykor jelentős zsidó közösségnek szentelik, mint Vilnius, Brodi, Varsó, Krakkó, Munkács, Budapest, Pozsony, Ungvár, Kismarton és Nikolsburg. A mű alcíme (*Szent sírúk azon zsidó közösségek emlékére, amelyeket elpusztítottak a gonoszok és tisztátlanok a világháborúban*) arra mutat rá, hogy ez volt az utolsó fejezet ezen közösségek hosszú és viharos történetében.¹

Sok esetben ezek a közösségek hanyatlásnak indultak még azelőtt, hogy a nácik és a nácizmussal együttműködők szisztematikusan és brutálisan pusztítani kezdték volna. A Habsburg Birodalom összeomlása, az országhatárok újrarajzolása és az utódállamok létrejötte gyakran elvágtá ezeket a városokat a hagyományos kapcsolatrendszeiktől, ennek következményeként pedig az itt élő közösségek elvesztették jelentőségüket. Visszatekintve a 19. századra, a technikai, társadalmi és jogi fejlődés tervezetlenül, akaratlanul is kihatott a zsidó közösségi életre. Például a Habsburg Birodalomban a lakhely és a szabad mozgás korlátozásának megszüntetése 1848-ban, majd 1861-ben. Ezek a tények pedig igen fontos mérföldkövek

voltak a zsidó emancipáció történetében. Azonban ezek a törvények gyakran jelentős gazdasági és demográfiai hatással voltak az egyes zsidó közösségekre, mivel sok adófizető és szabadságvágyó zsidó nem tudott ellenállni a nagyvárosok, de sokszor a közepes városok csábításának sem. Különösképpen igaz volt ez Morvaországra, ahol a zsidók elhagyták kisebb

Fotók: Belkó Erika

Mordechai Benet főrabbi (1753–1829) sírja,
amelyet 1908-ban újraépítettek

A „rabbik dombja”, ahova a nikolsburgi rabbikat temették

A nikolsburgi temető

közösségeiket és Brünnbe, Bécsbe, de még olykor Pestre is elvándoroltak. Morvaország nem volt egyedülálló ebben a tekintetben, ugyanez a gyors urbanizációs folyamat zajlott le az egész európai kontinensen a 19. század második felében. A 19. században az európai vasúti hálózat fejlődése felgyorsította ezt a folyamatot, lecsökkent a távolság a nagyváros és a vidék között, a lakosság egyre mobilisabbá vált.

Ebben az előadásban Nikolsburggal foglalkozom, mely valamikor világhírű talmud-központ volt, a híres morvaországi főrabbi székhelye és a 16. századtól kezdve a legnagyobb morvaországi zsidó közösség helysége.² Nikolsburg fontos szerepet játszott a magyarországi zsidóság történetében, hiszen a 18. században és a 19. század elején sok nikolsburgi és morvaországi zsidó települt Magyarországra.³ Ráadásul sok magyar zsidó fiatal tanult a nikolsburgi jesivában, főleg a 19. század első felében.⁴ Azonban Csehszlovákia 1918-as megalakulásakor ez a morvaországi város – melyet ma Mikulov néven ismerünk – már csak saját maga árnyéka volt. 1851-ben a várost elhagyta az utolsó Nikolsburgban székelő morvaországi főrabbi, és a nikolsburgi zsidó közösség elvesztette 300 éves vezető szerepét. 1856-ban a híres nikolsburgi jesiva, melyet korábban olyan híres főrabbi irányítottak, mint Menachem Mendel Krochmal, Samuel Shmelke Horowitz, Mordechai Benet és Samson Raphael Hirsch, örökre bezárta a kapuit. 1857-től a helyi zsidó közösség folyamatos hanyatlásnak indult. 1857 és 1869 között felére csökkent a közösség létszáma, a korábbi 3680-ról 1500-ra, 1880-ban 1213-ra, 1890-ben 900-ra, 1921-ben 573-ra és 1930-ban 437-re.⁵ A 12 egykori zsinagógából 1868-ban

mindössze öt működött, és az első világháború előtt már csak kettő. A huszadik század elején az egykori fénykor legszembetűnőbb jele a zsidó temető volt, amit héberül az „élet házának” neveznek. A temető tanúskodott ennek az ekkor már kevésbé jelentős közösségnek hajdani vezető szerepéről.

Nikolsburg sorsa a fent említett okokkal függött össze. Nikolsburg a Bécs és Brünn közötti kereskedelmi útvonalon helyezkedett el, és mindaddig, amíg szekereken bonyolították mind a kereskedelmet, mind pedig az utazást, a város fekvése gazdaságilag előnyösnek számított. Azonban az 1839-ben megnyitott Bécs–Brünn vasútvonal elkerülte Nikolsburgot, és a város gazdasági jelentősége radikálisan csökkent. Az 1848-as forradalom véget vetett a zsidókat sújtó lakóhely-korlátozásnak, amely korábban a morvaországi zsidókat arra kényszerítette, hogy 52 kis- és közepes méretű városban éljenek, és véget vetett annak a rendeletnek is, amely kizárta őket a szabad királyi városokból. A szabad költözés jogának biztosítása azt jelentette, hogy a nikolsburgi és más morvaországi zsidók szabadon letelepedhettek a nagyvárosokban, például Brünnben, amit a korábbi századokban nem tehettek meg. Ez azzal is járt, hogy a morvaországi zsidóság fokozatosan az új zsidó településekben összpontosult, különösen Brünnben és Bécsben. 1848 és 1857 között a brünni zsidó lakosság száma ötszörösére emelkedett, 445-ről 2230-ra. 1869-ben Brünn a 4505 zsidó lakosával a legnagyobb közösséget jelentette, Morvaország összes zsidó polgárának 11 százalékát. (1848-ban közel ennyi volt a nikolsburgi zsidóság aránya.)⁶ Bécsben a morvaországi születésű zsidóság száma még ennél is magasabb volt,

1869-ben 7929, a város teljes zsidó lakosságának 20 százaléka.⁷ Tehát az akkoriban legnagyobb „morvaországi” zsidó közösség a császárvárosban élt. Ahogy Löw Lipót szegedi főrabbi megjegyezte az 1860-as években: „Úgy tűnik, hogy Nikolsburg feladta évszázados vezető szerepét [a morvaországi zsidó közösségek között].”⁸

Az évszázados vezető szerep tárgyi emlékei azonnal feltűnnek bárki számára, aki Nikolsburg utcáin sétál, főként, ha a zsidó negyed északnyugati sarka felé jár, ahol a zsidó temető közel 4000 sírköve 19 180 négyzetméternyi lankás területen fekszik.⁹ A temető legmagasabb pontja a „rabbik dombja”, ahova a nikolsburgi rabbikat és főként a főabbikat temették. A 18. századi lengyel kabbalista, Samuel Shmelke Horowitz főrabbi sírja is itt található, akinek az 1773-as nikolsburgi megérkezése állítólag véget vetett az aszálynak. A sírja még a mai napig is zarándokhely. Mordechai Benet főrabbi sírja is itt fekszik. Amikor Karlsbadban elhunyt 1829-ben, hatalmas vita robbant ki, hogy hova is temessék. Először a Karlsbad közelében fekvő Lichtenstadtban temették el, de a nikolsburgi zsidó közösség közbenjárására végül is sikerült hazahozni és újratemetni a rabbik dombjára. Bár teste örök nyugalmat lelt, sírköve azonban nem. 1908-ban a szétporladt sírkő helyére egy megemlékező szertartás keretében újat helyeztek.

Az újratemetés egybeesett a nikolsburgi temető iránti érdeklődés megindulásával. David Feuchtwang rabbi 1900-ban publikálta a nikolsburgi híres rabbik (és a feleségeik) sírfelirataival foglalkozó írását, mivel feladatának tekintette a híres közösség tárgyi emlékeinek dokumentálását.¹⁰ 1903-ban és 1907-ben további sírfeliratokkal foglalkozó cikkeket jelentetett

meg.¹¹ Feuchtwang tevékenységét Alfred Willmann, az utolsó nikolsburgi rabbi folytatta és további 30 sírfeliratról adott ki publikációt.¹²

A nikolsburgi temető sírfeliratainak századfordulós dokumentációja egy korabeli nagyszabású program része volt. Az érzékelhető hanyatlás sok morvaországi zsidót a közelmúlt írásos megőrkítésére sarkallt, abból a megfontolásból, hogy az eltűnőben levő világot legalább valamilyen formában megőrizhessék. Például a 80 éves Isak Hirsch Weiss a 19. század végén megjelentette az önéletrajzát, amelyben tiszteletteljesen emlékezik fiatalkori aktív életű jesivájára. A jesiva akkor már rég a múlté volt.¹³ A korabeli történetírás ehhez az önéletíráshoz hasonlóan elégikus hangulatú, egyrészt dicsőíti az elmúlt morvaországi zsidó társadalmi és szellemi életet, másrészt le is zárja a korszakot. *A morvaországi zsidók és zsidó hitközségek a múltban és a jelenben* című munka, mely 1929-ben Brünneben jelent meg, jó példa erre. A 623 oldalas antológia szerkesztője a bevezetőben azzal indokolja a könyv megjelentetését, hogy „hamarosan a vidéki közösségek véglegesen eltűnnek az elnéptelenedés és a felbomlás következtében”. „Az utolsó pillanatban” – folytatja – „mindent el kell követnünk azért, hogy legalább írásban és képben a zsidó nép öröksége megmaradjon az utókornak.”¹⁴

Miközben a könyv szerzői „írásban és képben” megőrizni kívánják a morvaországi zsidó közösségek emlékét, mások a zsidó múzeum létrehozásán fáradoztak annak érdekében, hogy „a kihálófélben lévő zsidó hagyományokat és kultúrát megmentsék az utókornak, és megismertessék az emberekkel a zsidók jelentős tetteit”.¹⁵ Amikor 1992-ben felvetődött a múzeum-

Az 1945. április 15-én meggyilkolt zsidók emlékére állított emléktábla

alapítás ötlete, a nikolsburgi zsidó közösség vezetője azt mondta, hogy már csak azért is érdemes lenne létrehozni egy múzeumot, mert Nikolsburgban rengeteg a látnivaló, főleg a zsidó negyedben és a temető környékén.¹⁶ Eleinte néhány morvaországi zsidó kételkedett a terv sikerében, mondván a „Csipkerózsika-álmát alvó” várost elkerülik a fontos kereskedelmi útvonalak, és „kívül esik a közélet vérkeringésén”.¹⁷ De a múzeum megalapításáért felelős bizottság kijelölte a múzeum helyét a zsidó negyedben, és 1936-ban a Sziléziai–Morvaországi Központi Zsidó Múzeum megnyithatta kapuit. Ezzel a nikolsburgi zsidó negyed, ami akkorra már rég nem számított a morvaországi zsidó élet szívének, a morvaországi zsidó kollektív emlékezet központjává és az egykori jelentős zsidó múlt megőrzőjévé válhatott.

A múzeum nemcsak a morvaországi vidéki kis közösségek, hanem az 1848 után Bécsbe települt zsidók tárgyi emlékeit is gyűjtötte. A gyűjtésben élen járt a Bécsi Nikolsburgiak Egyesülete, amely egy úgynevezett Propagandakomitét állított fel. A Propagandakomité tiszteletbeli elnöke az a fentebb már említett David Feuchtwang lett, aki 1892 és 1903 között Nikolsburg rabbijaként tevékenykedett, és akit 1903-ban bécsi főrabbinak választottak.¹⁸ A Propagandakomité munkáját irányító dr. Siegfried Fehl a Morvaországból áttelepült zsidóktól, köztük az 1856-ban Freibergben (Příbor) született Sigmund Freudtól szerzett tárgyi emlékeket. Freud támogatásáról biztosította a múzeumot, de mint egy levélben írta, „nincs birtokomban olyan tárgy vagy dokumentum, ami a múzeum számára értékes lehet”. Végül huszonhárom pszichológiai kapcsolatos könyvet és oklevelet adományozott a múzeumnak.¹⁹

Az 1920-as és 30-as években „a nikolsburgi zsidó közösséggel szoros kapcsolatban álló” Bécsi Nikolsburgiak Egyesülete segítette a zsidó temető rendben tartásában – elsősorban az első világháborúban elesett katonák sírjait gondozták.²⁰ A két háború között a temető és a megmaradt zsinagógák Nikolsburg páratlan zsidó történetéről, az eltűnt morvaországi zsidó fénykorról és a pezsgő zsidó életről tanúskodtak. A temető nem csupán a dicső múltra emlékeztetett, hanem ugyanakkor sokak számára a jövőre nézve is vigaszt jelentett. Amint Alfred Willmann rabbi kissé fellengzősen írja 1926-ban: „Évről évre termékeny mezők és napos szőlőhegyek balsamos édességgel borítják be az »élet házat«, mintha a Természet maga jelentené ki, hogy nem létezik örök elmúlás.”²¹

Willmann szavai visszhangra találtak az *Egyenlőség* című zsidó folyóirat lapjain, ahol 1926 júliusában *A nikolsburgi zsidó temetőben* címmel cikk jelent meg, mely a következőképpen kezdődik:

Nikolsburg! Köddel eltakart múltidők, évszázadok titokzatos árnyai, elsárgult krónika, képeskönyv. S még inkább a zsidó Nikolsburg, misztikus borzalmaival, árnyképeivel, melyekben egy üldözött nép játsza el a maga tragédiáját. Aki amúgy igazában el akar merülni a múltban, az menjen ki a temetőbe. Amit ott lát, az valódi, egész és hamisítatlan. A lélek megtalálja a maga egyensúlyát, mert nem lát semmit abból az alakoskodásból, felemás életből, mely időközben beköltözött a zsidóságba és azt valósággal eltorzította. Legelőször az ősrégi fal ötlük szemünkbe, mely a régi városfalhoz hasonló s amelyet a XVII. század elején, régi sírkövekből emeltek. A szürke és viharvert falon belül kezdődik a temető élete, melyben történelem, emberi tragédiák, mítoszok, legendák és szájhagyományok kelnek új életre.²²

A nikolsburgi temető mitizálása, felmagasztosulása az *Egyenlőség*ben nem meglepő, hiszen Nikolsburg a magyarországi zsidók számára az *emlékezet tere*, a nosztalgia helye mindazoknak, akik vissza tudják vezetni felmenőiket ebbe az *ir vaem bejüraelbe*. Másrészt Nikolsburg Brünn közelében van, ahol a húszas és harmincas években a numerus clausus törvény miatt sok magyar zsidó diák tanult a Német Műszaki Fő-

iskolán. Egri Zoltán, aki a numerus clausus miatt szintén Brünnben tanult, elkészítette a Morvaországi és Sziléziai Zsidó Központi Múzeum építészeti tervét. A múzeum 1936-ban nyitotta meg a kapuit, de a müncheni egyezmény miatt két év múlva be is zárt.

Egri Zoltán szerencsésen túlvészelt a holokausztot, és folytatta építészeti pályáját a második világháború után.²³ Nikolsburg zsidóságának azonban sokkal tragikusabb sorsa volt. A legtöbbször végzetesen deportálták 1941 és 1942-ben, később pedig már a temetőre sem volt szükség többé. A történelem ironiája az, hogy az utolsók között 21 magyar zsidót temettek itt el, akik a nikolsburgi téglagyárban végeztek kényszermunkát. 1945. április 15-én egy náci munkafelügyelő lelőtte őket, és a nikolsburgi zsidó temetőben temették el mindannyiukat.²⁴ *Zichronam livracha* (Emlékük legyen áldott).

JEGYZETEK

- ¹ J. L. Maimon (szerk.): *Arim veimmabot bejisrael. Macevet kodes lekebilot jisrael senechervu bilyde arim utemim bemilhemet baalam baacharon*. 1–4. Jeruzsálem, 1946–1950.
- ² A nikolsburgi zsidóság történelméről bővebben: Moritz Trapp: *Geschichte der Juden in Nikolsburg*. In: Hugo Gold (szerk.): *Die Juden und Judengemeinden Mährens*. Brünn, 1929, 417–450. Leopold Moses: *Nikolsburger Studien*. In: *Zeitschrift für die Geschichte der Juden in der Tschechoslowakei*. 1938/2, 85–108. J. Z. Kahana: *Nikolsburg*. In: *Arim veimmabot bejisrael*, 4. kötet. Jeruzsálem, 1950, 210–310. Hugo Gold (szerk.): *Gedenkbuch der untergegangenen Judengemeinden Mährens*. Tel-Aviv, 1974, 92–95. Jaroslav Klenovský: *Historic Sites of Jewish Mikulov*. Mikulov, 2000. Soňa Nezhhodová: *Židovský Mikulov*. Brno, 2006.
- ³ A Magyarországra áttelepült morvaországi zsidókról lásd: Marton Ernő: *A Magyar Zsidóság Családfája*. Kolozsvár, 1941. Grünwald Fülöp és Scheiber Sándor: *Adalékok a Magyar Zsidóság Településtörténetéhez a XVIII. század első felében*. In: *Magyar-Zsidó Oklevéltár* 7. 1963, 5–48.
- ⁴ A nikolsburgi jesivában tanuló magyar rabbik közé tartozott Taub Izsák Ezékiel (1751–1821), a nagykállói „csodarabbi”; Schwab Arszlán (Löb) (1794–1857), pesti főrabbi; Schnitzer Armín (1836–1918), komáromi főrabbi; Kayserling Meyer (1829–1905), a Dohány utcai templom második főrabija és német nyelvű hitszónoka.
- ⁵ Jaroslav Klenovský: *Historic Sites of Jewish Mikulov*. Mikulov, 2000, 12.
- ⁶ Moritz Brünner: *Geschichte der Juden in Brünn*. In: Hugo Gold (szerk.): *Die Juden und Judengemeinden Mährens in Vergangenheit und Gegenwart*. Brünn, 1929, 158.
- ⁷ Israel Jeiteles: *Die Kulturgemeinde der Israeliten in Wien mit Benützung des statistischen Volkszählungsoperates v. J. 1869*. Wien, 1873, 54–55.
- ⁸ Leopold Löw: *Das Mährische Landesrabbinat*. In: *Ben Chananja*, 1861/3. 19.
- ⁹ Bedřik Nosek: *The Old Jewish Cemetery at Mikulov*. In: *Judaica Bohemiae*, 1979/1. 42–55.
- ¹⁰ David Feuchtwang: *Epitaphien mährischer Landes- und Lokalrabbiner von Nikolsburg*. In: M. Brann és F. Rosenthal (szerk.): *Gedenkbuch zur Erinnerung an David Kaufmann*. Breslau, 1900, 369–384.
- ¹¹ David Feuchtwang: *Märtyrgräber in Nikolsburg*. In: *Monatschrift für Geschichte und Wissenschaft des Judentums*, 1903/4. 356–360. David Feuchtwang: *Epitaphien des Gräberfeldes des Nikolsburg*. In: *Mitteilungen zur jüdischen Volkskunde*, 1907, 11–31.
- ¹² Alfred Willmann: *Ausgewählte Grabinschriften des jüdischen Friedhofes in Nikolsburg*. In: Alfred Engel (szerk.): *Památník Židovského ústředního musea pro Moravsko-Slezsko*. Mikulov, 1936, 20–45.
- ¹³ I. H. Weiss: *Zichronotaj. Mjalduti ad melot li semonim sana*. Varsó, 1895. Német fordítás: *Meine Lebrjahre*. Berlin, 1936.
- ¹⁴ Hugo Gold (szerk.): *Die Juden und Judengemeinden Mährens in Vergangenheit und Gegenwart*. Brünn, 1929, v.
- ¹⁵ Sigfried Fehl: *Nikolsburg und das Jüdische Zentralmuseum*. In: *Die Wahrheit*, 1936. február 21.
- ¹⁶ Falk Weisemann: *Das Jüdische Zentralmuseum für Mähren-Schlesien in Nikolsburg*. In: *Wiener Jahrbuch für jüdische Geschichte, Kultur e³ Museumswesen*, 1994/1995, 107.
- ¹⁷ Falk Weisemann: *Das Jüdische Zentralmuseum für Mähren-Schlesien in Nikolsburg*. In: *Wiener Jahrbuch für jüdische Geschichte, Kultur e³ Museumswesen*, 1994/1995, 108. Bővebb információ a Központi Múzeumról: Magda Veselská: *Jewish and Related Museums in Czechoslovakia in the First Republic*. In: *Judaica Bohemiae*, 2005, 78–92.
- ¹⁸ Sigfried Fehl: *Nikolsburg und das Jüdische Zentralmuseum*. In: *Die Wahrheit*, 1936. február 21. A „Propagandakomité” 1935-ben alakult.
- ¹⁹ Falk Weisemann: *Das Jüdische Zentralmuseum für Mähren-Schlesien in Nikolsburg*. In: *Wiener Jahrbuch für jüdische Geschichte, Kultur e³ Museumswesen*, 1994/1995, 115.
- ²⁰ Moritz Trapp: *Geschichte der Juden in Nikolsburg*. In: Hugo Gold (szerk.): *Die Juden und Judengemeinden Mährens*, 444–451.
- ²¹ Alfred Willmann: *Die Altneuschul von Nikolsburg*. In: *Menorah*, 1926/12. 703–704.
- ²² A nikolsburgi zsidó temetőben. *Egyenlőég*, 1926. július 3.
- ²³ Adatok Egri Zoltánról (szül. 1894), lásd: Zádor Anna és Genthon István (szerk.): *Művészeti Lexikon*, köt. 1. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1965, 589. Egri több iskolát, középületet és lakóházat tervezett Csehszlovákiában és Budapesten.
- ²⁴ Antonín Ševčík: *Zavraždění 21 Židů nacisty v Mikulově. Mnichov varuje. Brěclavski 1938–1945*. Brěclav, 1970, 26–29.